

CƏNUBİ QAFQAZDA ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ TARİXİNDƏ

NƏSRİN SÜLEYMANLI,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
“Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət”
kafedrasının doktorantı

Cənubi Qafqaz Avropanın və Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi ilə böyük geostrateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölgə hələ XVIII-XIX əsrlərdən etibarən həmin dövrün böyük dövlətlərinin mübarizə mərkəzinə çevrilmişdi. Bir tərəfdən Rusiya, bir tərəfdən Osmanlı dövləti və bir tərəfdən də İran bu bölgədə möhkəmlənməklə həm işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışır, həm də bölgənin iqtisadi imkanlarını, xüsusilə də təbii sərvətlərini nəzarət altına keçirmək istəyirdilər. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunurdu. I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi ilə kifayət qədər möhkəmlənən və dövlətin sərhədlərini xeyli genişləndirməyə nail olan Rusiya hərbi qüvvələrə arxalanmaqla bərabər, Cənubi Qafqazda olan ermənilərdən də bəhrələnməyə çalışırdı. Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş olan erməniləri öz tərəfinə çəkməyə çalışmaqda Rusiya Cənubi Qafqazda özünün dayaq nöqtəsini yaratmaq istəyirdi.

Ermənilər isə Rusiyanın bölgəyə işğalçılıq məqsədi ilə olan yürüşlərini həvəslə dəstəkləyirdilər. Çünki Asiyanın bir sıra ölkələrinə səpələnmiş olan ermənilər ümid edirdilər ki, Rusiyanın köməyi ilə özlərinə bir vətən yarada biləcəklər. Sayca azlıqda olmalarına və səpələnmiş şəkildə yaşamalarına baxmayaraq Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması onlar üçün daha inandırıcı görünürdü. Osmanlı dövlətinin və Səfəvi dövlətinin tərkibində ermənilərin nisbətən toplu şəkildə yaşadıkları ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq mümkün deyildi. Kifayət qədər gücə malik olan Osmanlı dövləti və Səfəvi dövləti buna imkan verməzdi. Cənubi Qafqazda isə erməni dövləti yaratmaq ideyası daha real görünürdü. Bir tərəfdən bu ərazilər həm Osmanlı dövləti, həm də Səfəvi dövləti üçün ucqar ərazilər olmaqla nəzarətdən çox uzaq idi və orada istənilən qədər hərbi qüvvə saxlamaq çətin idi. Ermənilər burada daha sərbəst fəaliyyət göstərə bilirdilər. Digər tərəfdən də Rusiya Cənubi Qafqaza gəlməklə erməniləri müdafiə edə bilirdi.

1722-23-cü illərdə rus qoşunları Dərbənddən Bakıya qədər olan Xəzəryanı əraziləri işğal edəndə Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş ermənilər bundan sevinib öz silahlı dəstələrini təşkil etdilər və onlar Şamaxıda rus qoşunları ilə birləşmək istəyirdilər (1, s.65). Osmanlı qoşunlarının təzyiqi ilə üzlaşən rus qoşunları Şamaxıya, Gəncəyə və Qarabağa tərəf hərəkət edə bilmədi. Onda Rusiya dövləti ermənilərə təklif etdi ki, Xəzəryanı ərazilərə köçsünlər. Onlara vəd olunurdu ki, burada onlar üçün ən yaxşı şərait yaradılacaq, torpaqlar veriləcəkdir, yerli əhali buna narazı olduğu halda öz yerlərindən köçürülməli və onların evləri ermənilərə verilməli idi. Bu məsələ ilə bağlı Rusiya çarının xüsusi fərmanı da imzalanmışdı (2, s.143).

Amma rus qoşunları tezliklə geri çəkildilər və Rusiyanın erməniləri Xəzərsahili ərazilərə köçürmək planı baş tutmadı.

XVIII əsrin ortalarından etibarən indiki Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar (kiçik dövlətlər) yarandı. Bu dövrlərin hər biri 70- 80 il mövcud oldu. XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya yenidən Cənubi Qafqazı işğal etməyə başladı. Bu işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində yenə də ermənilər Rusiyaya yaxından kömək etdilər. Rusiya ermənilərə söz verdi ki, Cənubi Qafqazı işğal edəndən sonra onlara xüsusi qayğı göstəriləcəkdir. Ermənilər isə istəyirdilər ki, ruslara göstərdikləri kömək əvəzində İrəvan vilayətinin (xanlığının) ərazisində Erməni dövləti yaradılsın. Bu dövlət Rusiyanın tərkibində mövcud olmalı idi (3,s.73).

Rusiya 30 ilə yaxın İrəvan xanlığının işğal edilməsi uğrunda mübarizə apardı. İrəvan xanlığı 1827-ci ildə işğal edildi. Erməni tarixçilərinin çoxu o zaman vilayət əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlı olmasını gizlədirlər. Amma bəziləri etiraf edirlər ki, o zaman vilayət əhalisinin yalnız 33,8 faizi ermənilər idi (4, s.27-28). Fransız səyahətçisi Jak Şardenin verdiyi məlumatlara görə isə İrəvan qalası daxilində heç bir nəfər də olsa erməni yaşamırdı (5, s.25).

Ermənilər güman edirdilər ki, İrəvan Azərbaycan vilayəti ərazisində özlərinə dövlət yarada biləcəklər. Amma Rusiya onlara belə şans vermədi. Çünki əmin idilər ki, ermənilərə müstəqil dövlət verilsə, onlar rusların da nəzarəti altından çıxacaqlar. Ona görə əvvəlcə İrəvan vilayəti ərazisində Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi yaradıldı. Bu Komitənin üç üzvündən biri erməni yepiskopu Nerses idi. Rus generalları tezliklə onun Rusiya maraqlarına cavab verən bir şəxs olmadığını görəndə onu vəzifədən azad etdilər və Bessarabiyaya sürgün etdilər (6, s.265).

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra isə İrəvan vilayəti ərazisində Erməni vilayəti yaradıldı və tamamilə rusların hakimiyyəti altına verildi. Lakin ruslar İranla və Türkiyə ilə sərhəddə azərbaycanlıların sayının çox olmasından ehtiyat edirdi. Ona görə də Cənubi Qafqazın İranla və Osmanlı dövləti ilə sərhəd xətti boyunca xristian erməniləri yerləşdirməklə Rusiya özünə təhlükəsizlik zonası yaratmağa başladı. 1828-ci ilin fevralında İranla imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə və 1829-cu ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə imzalanmış müqaviləyə əsasən İran və Osmanlı ərazisində yaşayan ermənilərin Cənubi Qafqaza,

azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə köçürülməsinə nail oldu. Türkmənçay müqaviləsinin XIV maddəsinə əsasən İran ərazisində yaşayan ermənilər Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə köçürülməli idi (7, s. 325).

Ermənilərin İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi üçün Rusiya tərəfindən xüsusi komitə yaradıldı və milliyatca erməni olan rus qoşunları polkovniki Lazarev bu komitənin rəhbəri təyin edildi. Qısa müddət ərzində ermənilərin İrandan köçürülməsinə başlandı. Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran ərazisindən 6976 ailə və ya 35560 nəfər erməni Azərbaycan ərazisinə köçürüldü. Onlardan 2557 ailə Naxçıvan ərazisində, 1395 ailə İrəvan xanlığı ərazisində, 3000 ailə və ya 15 min nəfər isə Qarabağda yerləşdirildi (8, s.106).

Osmanlı ərazisindən köçürülənlərlə birlikdə iki il ərzində Erməni vilayətində yaşayan ermənilər 22500 nəfərdən 64450 nəfərə çatdırıldılar. Naxçıvanda olan 2150 nəfər erməninin sayı 13771 nəfərə çatdırıldı (8, S.230).

Erməni tarixçiləri isə etiraf edirlər ki, təkcə İran ərazisindən 8249 erməni ailəsi və ya 45 min erməni İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ ərazisinə köçürüldü (4, s.27- 28).

Osmanlı dövlətindən köçürülənlər də nəzərə alınmaqla 1828-1830-cu illər ərzində Qarabağa isə 40 min erməni İrandan, 90 min erməni isə Osmanlıdan köçürüldü (7, s.34). Halbuki erməni tarixçiləri də etiraf edirlər ki, Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl Qarabağda yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Daha doğrusu orada 48512 nəfər azərbaycanlı, 21740 nəfər erməni yaşayırdı (9,s.156).

Özlərinə vətən axtarışında olan ermənilərin azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə sayları artandan sonra məhz həmin ərazilərdə vətən yaratmaq arzuları gücləndi. Xüsusilə XIX əsrin ortalarında və sonlarında Osmanlı ərazisində muxtariyyət almaq planları baş tutmayanda ermənilər bütün diqqətlərini Cənubi Qafqaza çevirdilər. Çünki ermənilərin toplu şəkildə yaşadıkları yer Qarabağ və İrəvan vilayəti idi.

1890-cı ildə vətən axtarışında olan erməni millətçiləri “Daşnaksütyun” adlı daha bir siyasi təşkilatı yaratdıqlarını elan etdilər. Bu təşkilat rəsmən elan etdi ki, ermənilər qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çatmaq üçün silahlı vasitələrdən istifadə etməli, özünün silahlı dəstələrini yaratmalıdır. Partiyanın 1892-ci ildə keçirilən ilk qurultayında zinvorlardan (əsgərlərdən) ibarət erməni silahlı dəstələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi (11, s.10). Bu silahlı dəstələr erməni planlarının həyata keçirilməsi üçün həm Osmanlı Türkiyəsi ərazisində, həm də Cənubi Qafqazda terror aksiyaları həyata keçirməli idi. Elə əsrin sonlarında Daşnaksütyun partiyasının terror etmək üçün kifayət qədər böyük imkanları var idi və bu yolla bu partiya Osmanlı Türkiyəsi ərazisində öz məqsədlərinə nail olmaq istəyirdi (10). Bunun üçün ermənilər “xumba” adlanan xüsusi erməni dəstələri də təşkil etmişdilər. Daşnaksütyun partiyasının qərargahı Cənubi Qafqaz da yerləşdiyi üçün bu partiyanın rəhbərliyi altında ilk terror təşkilatı da Cənubi Qafqazda təşkil edildi. Belə xumbalardan birinə Kukucanyan rəhbərlik edirdi və bu dəstə terrorların təşkil edilməsi üçün Türkiyə ərazisinə keçdi. Sonradan bu dəstə ruslar tərəfindən tərkisilah edildi. Başqa bir erməni xumbası isə İran ərazisindən Türkiyəyə keçdi və orada terrorlar törətməyə başladı (11, s.10). Terror qruplarının yaradılması üçün partiya üzvləri çox fəal iş aparırdılar. Onlar xüsusilə Cənubi Qafqaz ərazisində məskunlaşmış erməni gənclərini terror dəstələrinə cəlb etməyə çalışırdılar.

Daşnaksütyun partiyasının rəhbərliyi altında Cənubi Qafqazda iki müstəqil terror şəbəkəsi yaradılırdı. Bu şəbəkələrdən biri partiyanın silahlı dəstələri idi. Həmin dəstələr qeyri-qanuni şəkildə, gizli olaraq yaradılır və gizli yolla əldə edilmiş silahlarla silahlandırılırdılar. Həmin dəstələrin (xumbaların) üzvlərinin sayı böyük ola bilirdi və bu dəstələr daha böyük qırğınların, silahlı basqınların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilirdi.

İkinci erməni terror şəbəkəsi isə Daşnaksütyun partiyasının Mərkəzi komitələrinin nəzdində yaradılırdı. Bu şəbəkə peşəkar terrorçulardan ibarət şəbəkə idi. Daşnaksütyun partiyasının iki mərkəzi ofisi vardı. Onlardan biri Avropada yerləşirdi və Qərb bürosu adlanırdı. Digəri isə Tiflisdə yerləşirdi və Şərq bürosu adlanırdı. Cənubi Qafqazda Daşnaksütyun partiyasının bütün fəaliyyətinə Şərq bürosu rəhbərlik edirdi. Cənubi Qafqazın böyük şəhərlərində isə Daşnaksütyun partiyasının mərkəzi komitələri yaradılmışdı. Tək Azərbaycan ərazisində bu partiyanın dörd mərkəzi komitəsi vardı və onlar Bakıda, Şuşada, Gəncədə və Naxçıvanda yerləşirdilər (12). Daşnaksütyun partiyasının hər bir mərkəzi komitəsi özünün terrorçu dəstəsini yaratmalı idi. Yəni, təkcə Azərbaycan ərazisində ermənilərin dörd peşəkar terrorist dəstəsi var idi. Mərkəzi komitələrin şöbələrinin isə terror dəstələri yaratmaq səlahiyyəti yox idi. Şöbələr çalışıb mərkəzi komitələrin terror dəstələrinin yaradılmasına kömək etməli idilər.

Mərkəzi komitələrin nəzdində olan terror dəstələrinə adətən 40-100 nəfər daxil olurdu. Cənubi Qafqazdakı ən böyük erməni terrorçu dəstəsi Tiflisdəki Mərkəzi komitənin nəzdində yaradılmışdı. Bu dəstənin üzvlərinin sayı 150 nəfəridi. Tiflisdə şəhərin özündə fəaliyyətə məsuliyyət daşıyan mərkəzi komitə var idi, bir də bütün Cənubi Qafqazdakı mərkəzi komitələrə rəhbərlik edən Şərq bürosu var idi. Şərq bürosunun nəzdində də ayrıca bir terror dəstəsi yaradılmışdı. Bu dəstənin üzvləri Şərq bürosunun qərarı ilə Cənubi Qafqazın müxtəlif məntəqələrinə yollanırdı və orada terror aktları törədirdilər.

1904-cü ildə Daşnaksütyun partiyasının hərbi nizamnaməsi çap olundu. Bu nizamnamə (instruksion) terrorçulara rəhbərlik üçün sənəd idi. Orada zinvorların həm terror tapşırıqlarının icrası zamanı, həm də dinc vaxtlarda vəzifələri öz əksini tapmışdı (13).

1905-07-ci illərdə Rusiyada fəhlə inqilabı baş verəndə erməni millətçiləri də Cənubi Qafqazda güclərini yoxlamağı qərara gəldilər. Bu vaxt Cənubi Qafqazda həm terror dəstələri yaradılmışdı, həm də kütləvi qırğınlar aparmaq üçün silahlı dəstələr yaradılmışdı. Daşnaksütyun partiyası Cənubi Qafqazda siveçrədəki kantonların oxşarı

olan muxtariyyətə nail olmaq istəyirdi (14). Bu muxtariyyət (kanton) sonradan ermənilərin vətəninə çevrilməli idi. Silahlı dəstələr vasitəsilə çox böyük ərazilərdə azərbaycanlı əhali qırılmalı, təmizlənməli və ermənilərin nəzarəti altına alınmalı idi. Buna onlar asanlıqla nail olurdular. Çünki, azərbaycanlıların erməni silahlı dəstələrinə cavab verəcək dəstələri yox idi (11, s. 19).

1905-09-cu illər ərzində erməni terror dəstələri tərəfindən isə Cənubi Qafqaz ərazisində 200-dən artıq terror aktı yerinə yetirildi (15). Erməni terrorçuları hətta onların fikirləri ilə razılaşmayan ermənilərin özlərinə qarşı da terrorlar təşkil edirdilər (16, s.23)

Qanunsuz erməni silahlı dəstələrinə rəhbərlik etmək üçün daşnak partiyasının xüsusi proqramı var idi. Bununla əlaqədar Bolqarıstanda erməni zabidləri hazırlayan kurs yaradıldı. 1907-ci ildə həmin kursu 53 erməni zabiti bitirdi və onlar hamısı Cənubi Qafqaza göndərildi. Qanunsuz erməni silahlı dəstələrinin sayı artanda Baş Hərbi Şura yaradıldı. Bu Şuranın tərkibinə keçmiş hərbiçilər daxil idilər. Şuranın nəzdində Baş Qərargah (general staff) da yaradılmışdı. Baş Qərargah və Baş Hərbi Şura mərkəzi komitələrin nəzdində yaradılmış hərbi şuraların işinə rəhbərlik edirdi. Bu şuralara isə yüz nəfərlik dəstələrin komandirləri daxil idilər (17). Daşnak hərbi qüvvələri yalnız öz partiyasının əmrlərini yerinə yetirirdi. Bu partiyanın Cənubi Qafqazdakı əsas fəaliyyəti isə azərbaycanlılara qarşı istiqamətlənmişdi. Çünki onlar əsasən azərbaycanlılar yaşayan əraziləri təmizləyib orada erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər.

Daşnak partiyası topladığı pul hesabına çoxlu sayda silah və sursat da alırdı. 1905-07-ci illər fəhlə inqilabının baş verdiyi illərdə çar polisi təkcə Bakı və Gəncədə apardığı axtarışlar zamanı daşnak partiyasının silah anbarlarından 10 min ədəd tüfəng, 1 milyondan artıq güllə, 1000-dən artıq bomba və çoxlu revolver ələ keçirmişdi (17). Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Cənubi Qafqazda dövlətə qarşı müharibə aparmırdılar, gürcülərlə də münasibətləri elə də kəskin deyildi. Bu silahlar və silahlı dəstələr bütünlüklə azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdi. Yeri düşəndə onlardan Türkiyəyə qarşı da istifadə edilirdi.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, 1905-ci il qırğınlarında minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ermənilərə yenidən ümid verdi ki, böyük dövlətlərin köməyi ilə Türkiyə ərazisində erməni dövləti yarada biləcəklər. Bunun üçün onlar yenidən fəaliyyətə başladılar. Daşnak partiyası və digər partiyalar həm Türkiyə ərazisindəki erməniləri, həm də Cənubi Qafqazdakı erməniləri bu müharibəyə cəlb etdilər. Mövcud olan məlumatlara görə, Türkiyə ərazisində 60 min erməni Osmanlı ordusu tərkibində idi (13, s.23).

Rus ordusunun tərkibində isə 300 minə qədər erməni var idi (19, s.296). Onların da əksəriyyəti Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşurdu. Məlumdur ki, Türkiyə ordusunda olan ermənilər türk ordusuna qarşı təxribatlar həyata keçirirdilər. Onlar arxadan türklərə zərbə endirir, türk kəndlərini yandırır talayır. Qarşı tərəfdən də rus qoşunları tərkibində olan ermənilər türk əhalisini qırırdı.

Türkiyə ordusundan qaçan ermənilər də ayrıca dəstələr yaradıb onlar da türkləri qırmağa başladılar. Belə bir şəraitdə Osmanlı Türkiyəsi cəbhə xətti boyunca yerləşən erməniləri ölkənin cənubuna köçürməyi qərara aldı (20, s.26).

Rus ordusunda olan ermənilərdən başqa ermənilər I Dünya Müharibəsi dövründə özlərinin müstəqil silahlı dəstələrini (drujinalarını) yaratmışdılar. Dörd belə dəstə yaradılmışdı və onların hər birinin tərkibində 985 nəfər silahlı var idi (19, s.296). Sonradan bu dəstələrin sayı 9-a çatdırıldı. Bu dəstələrdən birinə Andronik Ozanyan rəhbərlik edirdi. Həmin dəstələr əvvəlcə Türkiyə ərazisində fəaliyyətə başladılar. Oradan qovulandan sonra isə onlar Zəngəzur və Qarabağda azərbaycanlıları qırmağa başladılar.

1915-ci il mart ayının 18-də Rusiya, Fransa və İngiltərə arasında Konstantinopol müqaviləsi bağlandı və bu müqaviləyə əsasən I Dünya müharibəsində qələbədən sonra Türkiyə ərazisi bu dövlətlər arasında bölüşdürülməli idi (11, s.30). Böyük dövlətlər ermənilərə söz versələr də bu müqavilədə Türkiyə ərazisində onlara muxtariyyət verilməsi nəzərdə tutulmurdu. Ermənilər anlayanda ki, Türkiyə ərazisində dövlət qurmağa nail olmayacaqlar, onda bütün güclərini Cənubi Qafqaza topladılar və bundan sonra azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğınlar daha da artdı.

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabı baş verəndən sonra Cənubi Qafqazda milli hərəkətlər gücləndi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın Moskvadan asılılığı kəsildi və Cənubi Qafqazın idarə edilməsi üçün əvvəlcə Xüsusi Komitə, sonra da Zaqafqaziya Komissarlığı yarandı. 1918-ci ilin yanvar ayının 5-də bolşeviklər Moskvada Müəssislər Məclisini (Bolşeviklərin ilk parlamenti) dağıdıandan sonra onun Cənubi Qafqazdan olan deputatları Zaqafqaziya seymini yaratdılar. 1918-ci ilin may ayının 26-28-də Zaqafqaziya seyminin gürcü deputatları Gürcüstanı, azərbaycanlı deputatları Azərbaycanı müstəqil etdilər. Erməni deputatlar da özlərinin müstəqil dövlətlərini yaratdıqlarını elan etdilər. Azərbaycanlılar və gürcülər üçün müstəqil dövlətin hansı ərazilərdə yaradacaqları məlum idisə, ermənilər bilmirdilər ki, öz dövlətlərini hansı ərazidə formalaşdırırlar. Onda erməni deputatlar azərbaycanlı deputatlara müraciət etdilər ki, Azərbaycan tərəfi İrəvanın erməni dövlətinin paytaxtı elan edilməsinə icazə versinlər. Azərbaycanın Milli Şurası 29 may 1918-ci il tarixli iclasında bölgədə sülhün əldə edilməsi və dinc qonşuluq şəraitində yaşamaq xatirinə İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinə razılıq verdi. Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski bununla əlaqədar yazırdı ki, biz İrəvanı ermənilərə güzəştə getdik. Bununla müharibəyə son qoyulacaq (21).

Milli respublikalar yaradıldıqdan sonra milli orduların da yaradılmasına başlandı. Ermənilər və gürcülər bunu asanlıqla etdilər. Qafqazdakı rus ordusu tərkibində çoxlu erməni var idi. Rusiyanın Qafqaz ordusu ləğv

ediləndə ermənilər erməni ordusunun tərkibinə keçdilər. Bundan başqa daşnak partiyasının özünün dəstələri var idi. Rusiya çarizmi müsəlman olduqları üçün azərbaycanlıları orduya qəbul etmədi. Ona görə Azərbaycan üçün yeni ordu yaratmaq çox çətin oldu.

İrəvan ermənilərə güzəştə gedilsə də ermənilər müharibəni dayandırmadılar. Çünki onlar yalnız İrəvan ətrafında onlara verilmiş ərazilərlə razı deyildilər. Onlar Zəngəzuru, Naxçıvanı və Qarabağı da Azərbaycandan qoparmaq istəyirdilər. Bunun üçün də erməni ordusu və erməni terror dəstələri birləşərək Zəngəzurdə, Naxçıvanda və Qarabağda azərbaycanlı əhalini qırmağa başladı. Bakı şəhərində əsasını ermənilər təşkil edən Sovet hakimiyyəti qüvvələri ilə erməni daşnak silahlı dəstələri birləşərək Bakıda, Şamaxıda, Qubada kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Təkcə Bakıda 15 min azərbaycanlı qətlə yetirildi (22, s.4,8). Quba şəhərində çoxlu sayda azərbaycanlı qətlə yetirilib bir quyuya atıldı. Həmin quyuya bu günlərdə aşkar edilib və indi onun üzərində qazıntı işləri aparılır. İndiyə kimi oradan 200 nəfərə yaxın adamın sümükləri çıxarılıb.

Azərbaycanda erməni qırğınlarının qarşısını almaq çətin olanda Azərbaycan dövləti Osmanlı Türkiyəsinə müraciət edib hərbi yardım istədi. Türkiyə hərbi qüvvələrinin yardımı ilə bu qırğınların qabağını saxlamaq və Bakı şəhərini sovet-daşnak qüvvələrindən azad etmək mümkün oldu. Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə Türkiyə hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdi və Cənub Qafqaza ingilis hərbi qüvvələri daxil oldu.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlı əhaliyə qarşı davam edən erməni qırğınlarının qarşısını saxlamaq mümkün olmadı. Naxçıvanda azərbaycanlıların qırılması elə bir miqyas aldı ki, Türkiyə hərbi qüvvələri bir daha azərbaycanlıların yardımına gəldi və Naxçıvan əhalisinin məhv olmaqdan xilas etdi. Bolşeviklərin birbaşa müdaxiləsi ilə ermənilər Zəngəzuru da Azərbaycandan ayra bildilər. Dağlıq Qarabağa isə 1923-cü ildə muxtariyyət statusu verildi. Amma ermənilər bununla da razılaşmadılar və onun nəticəsidir ki, burada müharibə bu gün də davam edir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Лысцов В.П. Персидский поход Петра 1.-Москва,1951.
2. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан Русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в Баку,1993.
3. Персамян В.А. История Армянского народа. Книга 1. Ереван,1972.
4. Присоединение Восточной Армении к России и его исторические значение. Ереван, 1997.
5. Süleymanov M. İravan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixində. Bakı 1997.
6. Акты Кавказской Археологической Комиссии. Том 8, Тифлис, 1866.
7. Garabagh. Baku, 2005
8. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX- начале XX в.) Баку,1999.
9. Галоян Г. Россия и народы Закавказья М., 1976.
10. Firuz Kazemzadeh The struggle for Transcaucasia, New York 1951.
11. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (AR SPİNA), fond 276, siyahı 8, qovluq, vərəq 31.
12. AR SPİNA, fond 276, siyahı 8 qovluq 276 vərəq 98-99.
13. AR SPİNA, fond 276, siyahı 8 qovluq 256 vərəq 9
14. AR SPİNA, fond 276, siyahı 9 qovluq 66 vərəq 151
15. AR SPİNA, fond 276, siyahı 9 qovluq 66 vərəq 152
16. Cristofer J/ Walker. Armenia and Karabakh. London, 1991.
17. AR SPİNA, fond 276, siyahı 8 qovluq 259 vərəq 31-32
18. . AR SPİNA, fond 276, siyahı 8 qovluq 263 vərəq 38, 60, 70
19. Арутюнян А.О. Кавказский фронт 1914-1917. Ереван 1971.
20. Гурко-Кряжин. Армянский вопрос. Баку, 1990
21. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi (ARDA), fond 970, siyahı 1 qovluq 4 vərəq 12
22. Muradzadə Məhəmməd Mart hadisəyi-əliməsi Bakı, 1996.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Törkmənçay Müqaviləsi. Daşnaksutyun partiyası, deportasiya, İran, Osmanlı imperiyası, Rusiya İrəvan xanlığı, Qarabağ, Naxçıvan, Zengezur.

Key Words: South Caucasus, Turkmencaay treaty, Armenian terrorism, Dasnaksutyun party, deportation, Iran, Ortoman Empire, Russia, Irevan khanate, Karabakh, Nakhcivan, Zengezur.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Туркменчайский договор, Дашнакцутюн партия, депортация, Иран, Османская империя, Россия, ханство Эриван, Карабах, Нахичевань, Зенгезур.

SUMMARY

The history of the Armenian aggression in the South Caucasus a great strategic importance, at the crossroads of Europe and Asia. In the beginning of XVIII-XIX centuries, it became the center of a great struggle among great powers: Russia, on the other hand Iran tried to implement the plans of occupation and economic potential of the region, in particular, wanted to control the natural resources.

Thus, they used a variety of tools to achieve the goals. It was attempted to use Armenians in the South Caucasus and in Ottoman Turkey. Armenians began to support of Russia's occupation plan with big enthusiasm in the aim of settlement their motherland and this approach opened a new point of view in the Armenian aggression in the South Caucasus which was later expanded with terroristic actions.

РЕЗЮМЕ

История армянской агрессии на Южном Кавказе имеет большое стратегическое значение, на перекрестке Европы и Азии в начале XVIII-XIX веков, она стала центром великой борьбы среди великих держав Россия с другой стороны Иран пытался осуществить планы оккупации и экономического потенциала региона в частности, хотел контролировать естественный ресурс.

Таким образом, они использовали различные инструменты для достижения целей. Была сделана попытка использовать армян на Южном Кавказе и в Османской Турции армянской начал